

Machines en emoties

Willem Frederik Hermans,

Rudy Kousbroek,

Ethel Portnoy.

Een briefwisseling

Bezorgd door Willem Otterspeer

Voorwoord

Iedere biograaf stuit gedurende zijn onderzoek wel eens op een goudmijn. Het Hermans-archief is rijk genoeg voor meerdere mijnen. Voor mij persoonlijk bevat de daarin aanwezige briefwisseling met Kousbroek geen goud maar diamant. Hier waren onze meest oorspronkelijke schrijver en de beste essayist met elkaar in intense gedachtewisseling. Omdat Hermans vrijwel al zijn brieven in kopie bewaarde, was hier vraag en antwoord, idee en reactie, inval en uitwerking aanwezig. Samen met wat Kousbroek bewaard had kon een vrijwel volledige briefwisseling gereconstrueerd worden, verrijkt met de levendige interventies van Ethel Portnoy, met wie Kousbroek in die Parijse dagen getrouwd was.

Er is vrijwel geen onderwerp dat niet aan de orde komt, techniek en filosofie, politiek en literatuur, cultuur van alfa en bèta tot omega, en met een vrolijkheid en nieuwsgierigheid die in Nederland zijn weerga niet kent. Soms heeft de lezer het gevoel dat hij bezig is een intiem telefoongesprek af te luisteren. De vriendschap tussen Willem Frederik Hermans en Rudy Kousbroek begon met polemieken en eindigde in brouille. En daartussenin was ze ook niet vrij van onvrede. Toch was die vriendschap gebaseerd op grote overeenkomst van overtuigingen en hartstochtelijke uitwisseling van gedachten. Het maakt de neerslag ervan in hun brieven tot een opmerkelijk intellectueel document in de Nederlandse literatuur van de twintigste eeuw.

Wie deze brieven leest krijgt de indruk dat hij een laboratorium van de emotie is binnengestruind. Vertrouwen en achterd-

ocht, geraaktheid en vergeving, ze komen allemaal aan bod, en die kwetsuur uiteindelijk die niet meer goed te maken was. Na een zo grote gelijkwaardigheid en herkenning, na een dergelijke intimiteit heeft de breuk, onvermijdelijk als die achteraf lijkt, de intensiteit van een tragedie.

Aan het eind, als de finale breuk in de Weinreb-kwestie een feit is, lijkt het alsof de twee briefschrijvers verdoofd zijn, alsof ze het zelf niet kunnen geloven dat het uit is. De briefwisseling eindigt niet zozeer, ze dwarrelt uiteen. Om dat einde toch in goed perspectief te krijgen, was het van belang dat de nog levende contribuant, Kousbroek, bereid was tot een interview, dat aan het eind van deze editie is opgenomen.

Leiden, februari 2009

Zeer geachte heer Hermans,

Ik hoop dat U zo goed zoudt willen zijn een exemplaar van *Mandarijnen op Zwavelzuur II* voor mij te reserveren. Ik zal U zes gulden overmaken als ik omstreeks 10 juni in Nederland ben: drie van S. Vinkenoog¹ en drie van mijzelf.

Ik maak bovendien van deze gelegenheid gebruik om U te verzekeren dat de publicatie van mijn artikel in *Maatstaf*² (ik neem aan dat U het gelezen hebt) plaatsvond zonder dat ik er enig vermoeden van had dat het in het kader van een campagne tegen U zou zijn; ik hoop dat uit mijn artikel in voldoende mate blijkt dat er geen enkele relatie bestaat tussen mijn standpunt en dat waarin *Maatstaf* het heeft willen betrekken (Marja, Bakker, en Morriën middels een advertentie).³ Een rectificatie hieromtrent zal naar ik hoop spoedig door *Maatstaf* worden afgedrukt.

Zonder het verschil van standpunt in politieke zaken te willen minimiseren, stel ik er prijs op nogmaals te verklaren dat ik wat betreft Uw andere publicaties en Uw houding in de Nederlandse literatuur in het algemeen zonder voorbehoud aan Uw kant sta.

1 Zie namenregister achterin.

2 In een artikel getiteld 'Het binnenste van de mandarijn' (*Maatstaf* 2 [1955] p. 206-224) had Kousbroek zich kritisch uitgelaten over Hermans' pamflet *Mandarijnen op zwavelzuur I*. Dat was een reactie op J.B. Charles' *Volg het spoor terug* (1953). Onderwerp van de discussie was de vraag of Duitsland zich weer zou mogen bewapenen. Het artikel stond tussen stukken van A. Marja, 'Vitriool van het onfatsoen' (p. 189-203) en Bert Bakker, 'Medeplchtig aan leugen en laster' (p. 225-231).

3 Op pp. 204 en 205 stonden advertenties van resp. J.B. Charles, *Volg het spoor terug* en Adriaan Morriën, *De gruwelkamer van W.F. Hermans* (1955), deze laatste met de aanprijzing: 'Een meesterlijke brochure als antwoord aan W.F. Hermans'.

Zeer geachte Heer Kousbroek,

Uw brief heb ik met zeer veel genoegen gelezen en ik betreur het dat U mij niet eerder geschreven hebt, dat U, de geijkte methode volgend, in *Podium* zo gauw mogelijk mijn bedoelingen verkeerd bent gaan uitleggen, onder verwijzing naar mijn hoofd, dat niet de eer blijkt te hebben U te bevallen.¹ Helaas. Ik wil niet zeggen dat het mij persoonlijk zo goed bevalt, maar toch goed genoeg dat ik het niet voor andermans hoofd zou willen ruilen.

Ik geloof niet dat wij het au fond zo sterk oneens zijn. Ik ben geenszins een voorstander van de Duitse herbewapening (het blijkt nodig het te zeggen, dus vooruit maar), ik ben echter wel een tegenstander van De Derde Weg² en een groot aantal lieden dat zich gewicht aanmeet door het schrijven tegen de Duitse herbewapening, waarbij nobele ethische ideeën en het behoren tot een weldenkend groepje als alibi gebruikt worden voor afwezigheid van oorspronkelijke ideeën en een goede aanleiding voor het incasseren van romanprijzen.

Maar we hadden het over U.

Door Uw stukjes in *Podium* en *Maatstaf* bent U, begrijp ik het goed, in de positie geraakt van de man die zegt: Ik drink elke dag twaalf borrels, maar je moet niet denken dat ik aan de drank ben.

Ik heb er de voorkeur aan gegeven op Uw aanvallen niet in te gaan. Wat zou ik hebben moeten zeggen op Uw explicatie van mijn ironische opmerking over het tijdschrift *De Lach*?³ Kom aan, meneer Kousbroek!

Ook Uw pleidooi in *Maatstaf*, n.a.v. de Céline-kwestie⁴ snijdt geen hout, ondanks de ver doorgevoerde advocaterigheid ervan. Want: wat ik in mijn brochure schrijf heeft zowel

betrekking op wat Charles in *Volg het Spoor Terug* zegt, als op een gesprek dat wij vóór dat boek verscheen hebben gehad (in 1952 geloof ik). Dit staat erbij. Dus: wat ik in mijn brochure schrijf over Charles' célineske opvattingen moge niet onmiddellijk uit de tekst in *Volg het Spoor Terug* zijn op te maken, de essentie van Charles' bedoeling wordt er wel degelijk door weergegeven. Dat heeft hij ook nergens bestreden.

De passage in *Volg het Spoor Terug* is overigens duister genoeg. Charles' ondeskundigheid en vooral de voor mij zo weerzinwekkende geestdrift waarmee hij sentimentele conclusies trekt, is evenwel ook daar nog voldoende duidelijk. Ik heb het in mijn brochure niet nodig gevonden zout te leggen op alle slakken.

De vertaling die hij gelezen heeft, is van Sandfort. (Valkhoff schreef alleen het voorwoord.)

Céline schreef zijn antisemitische (niet *fascistische* zoals Ch. zegt) boeken in hoofdzaak vóór de oorlog, toen er gevaar aan verbonden was en het hem veel schade heeft gedaan, niet 'na de tweede wereldoorlog' zoals Charles schrijft, waarmee hij, denk ik, bedoelt: tijdens de Duitse bezetting, onder Duitse bescherming.

Hieruit concludeert Charles dat Céline een luitenant Sainte-Engence is geweest; deze luitenant wordt ons in *Voyage au bout de la Nuit* afgeschilderd als een gevoelloze bekkensnijder. Een dergelijk iemand kan geen behoorlijke roman schrijven.

Aan Goya daarentegen, schrijft Charles, kan men zien 'hoe de oorlog een kunstenaar die hem moest doormaken en overleven, kan vernietigen'. Maar Goya was helemaal niet 'vernietigd', hij heeft goed verdiend met het portretteren van de veldheren, o.a.

Nee, meneer Kousbroek, ik begrijp werkelijk niet wat U eigenlijk tegen mij wilt bewijzen.

Ik zal het hierbij laten. Het betreffende *Maatstaf*nummer heb ik in de openbare leeszaal vluchtig doorgebladerd; ik ben er

niet op geabonneerd en het heeft geen zin in weer een nieuwe brochure alles uit te leggen, recht te zetten enz. enz. Zoals U ziet aan dit typsel heb ik mijn schrijfmachine toch al bijna kapotgeschreven op deze affaire. Bovendien zou mijn boek op deze manier te veel aanhangsels krijgen. De kwestie-prijzen-Charles-Derde-weg⁵, is niet meer dan één facet, één hoofdstuk van mijn boek.

Tenslotte: ik neem de Derde Weg vooral kwalijk, dat zij goedkoop succes oogst met het woord ontwapening, maar met geen woord rept over het feit dat de Amerikanen in het kader van de herbewapening overal, tot in Vietnam, de katholieken steunen. Maar, nietwaar, anti-katholicisme dat is niet ethisch, dat ruikt naar fascisme, dat kunnen nobele hoogleraren als Romein of Donkersloot zich niet veroorloven; daar krijg je geen literaire prijzen mee!

Overal volgt de Derde Weg dezelfde methode: overschatten van het politieke gevaar van het communisme, onderschatten van het militaire gevaar, Amerika kwaad aankijken omdat het ons niet alles cadeau doet voor niks (maar waarom zouden de Amerikanen?) en de eenvoudigste vormen van zelfbehoud verwarren met ethiek en moraal, dat alles bekroond door een rotsvast geloof dat de ethische politiek tegelijkertijd de sterkste en de meest effectieve is, stelling die 100.000 jaar wereldgeschiedenis nog niet zouden kunnen bewijzen.

Mijn conclusie: de Derde Weg is een vluchtoord voor mislukte artistieke geesten die het gebrek aan originaliteit van hun denkbbeelden trachten goed te maken door er ideeën op na te houden die ethisch zijn.

Voor mijn part mag men mijn eigen ideeën satanisch en sadistisch noemen.

Met vriendelijke groeten,
W.F. Hermans

1 In *Podium* (jan.-mei 1955), in zijn essay 'Mandarijnen op troebele limonade' had Kousbroek, bij wijze van boutade, geschreven: '[...] want

als het voetstuk waarop [de schrijver] is gaan staan brullen niet uit beton blijkt te bestaan, maar uit bordpapier, dan is de kans groot dat hij er op een kwaad ogenblik tot zijn hals in zakt, [...] het is niet raadzaam om met niets dan een hoofd boven een platform uit te steken, en zeker niet met een hoofd als dat van W.F. Hermans.'

2 De Derde Weg was een vredesbeweging opgericht in 1951, van intellectuelen die niet wilden kiezen tussen NAVO of Komintern, of tussen West en Oost.

3 In 'Mandarijnen op zwavelzuur, fragment uit het hoofdstuk "Tijdschriften"', *Podium* 9 (1953-1954) 6 (augustus-december 1954), schreef Hermans, over *De Lach*: 'Als ik het publiek erin zie bladeren, stelt mijn door en door bedorven fantasie zich voor hoe rokken en broeken van cellofaan geworden zijn en neemt waar hoe de geslachtsorganen deelnemen aan de lectuur.' Deze verwijzing naar een 'door en door bedorven fantasie' gaf Kousbroek in de pen dat Hermans zich niet had losgemaakt van 'de christelijke problematiek'.

4 In een noot bij zijn stuk merkte Kousbroek op 'dat Hermans dingen aanvalt die Charles helemaal niet beweerd had, nl. over Goya en Céline'. Over de Céline-kwestie, zie: *Volg het spoor terug*, p. 123 en *Mandarijnen op zwavelzuur*, p. 165 en noot 8.

5 Hermans maakte zich in 'Mandarijnen' o.a. kwaad over het feit dat Charles een literaire prijs had gekregen voor *Volg het spoor terug*.

*Rudy Kousbroek en Ethel Portnoy aan Willem Frederik Hermans,
19 maart 1956*

Ethel en Rudy Kousbroek hebben het genoegen U hun definitieve adres mede te delen:

10 rue Moreau-Vauthier
Boulogne (Seine)
France

Willem Frederik Hermans aan Rudy Kousbroek, 6 december 1962
[datum met typemachine veranderd in '63, maar moet '62 zijn]

Zeergeachte Heer Kousbroek,
Veel dank voor toezending *France-Observateur* artikel.¹ Het is geen artikel om met enige redelijkheid over te klagen, maar de titel 'Un Günther Grass Néerlandais?' kan mij ook niet vrolijk stemmen. Ik ken Grass niet, zijn boek is verschenen in '59, Damokles in '58. Tot overmaat van ramp heeft de Franse uitgever de brutaliteit gehad dit jaartal te veranderen, zowel op de achterzijde van de titelpagina, als op de laatste bladzijde en van 1958, 1959 gemaakt.

Het is overigens de enige bespreking in een Franse krant die mij onder ogen gekomen is. Voorlopig word ik nog niet wereldberoemd, vrees ik.

Alles wat ik aan anderen moet overlaten is mij altijd mislukt. Bij gebrek aan beter zou ik pogingen tot een succès de scandale ook in Frankrijk in het werk stellen, had ik een onbeperkte kennis van het Frans, quod non. Wel heb ik die criticus over de Grass-kwestie geschreven.

Natuurlijk is het al veel gewonnen dat de vertaling althans leesbaar is. Maar de voetnoot op p. 40 is idioot: 'Pastoor' is in het Frans 'curé' en niet 'pasteur' heb ik op de lagere school al geleerd, enz. enz. enz.

De vertaler (onmiddellijk na het voltooien van de vertaling overleden, is mij verteld) had klaarblijkelijk nooit een voet in ons land gezet.

Zoudt U uw vrouw willen zeggen dat ik haar Reich-studie in *Randstad* ² hogelijk waardeer?

Kent U de Amerikaanse vertaling van 'Het behouden Huis' in *Odyssey Review*?³ Zo niet, wil ik U wel een ex. sturen. Ook

een vertaling over de kwaliteiten waarvan ik niet het minste overzicht heb.

Met vriendelijke groeten

Uw W.F. Hermans

1 'Un Günther Grass Néerlandais?' Bespreking van *La chambre noire de Damocles* door Roger Sazerat, in: *France-Observateur*, 22 november 1962.

2 'De carrière van Wilhelm Reich'. In: *Randstad* nr. 1, 1961, p. 29-67.

3 'The House of Refuge'. Vertaling van Estelle Debrot, in: *Odyssey Review*, december 1961.

Zeer geachte Heer Hermans,

Mijn excuus voor deze late reactie op uw brief. Als u nog exemplaren van Uw *Behouden Huis* in de *Odyssey Review* hebt, gaan wij graag op Uw aanbod in. Wij, dat wil zeggen mijn vrouw en ik. Zij zal U met genoegen haar indrukken van de vertaling geven (zij kent de Nederlandse tekst). Uw compliment over haar Reich-studie gaf haar een werkelijk genoegen – zij ontving daarover verschillende brieven van een consternerende domheid. De tekst kennende zult U zich een voorstelling kunnen maken van de manieren waarop hij verkeerd begrepen kan worden.

Met vriendelijke groeten,
Rudy Kousbroek

Dear Mr. Hermans,

No doubt you will think it very rude of me not to have written sooner. Actually, I read the English translation of *Het Behouden Huis* and then read the original Dutch for comparison almost immediately after receiving the copy of *Odyssey*. But a visit to the United States, followed by a number of domestic upheavals, prevented me from writing to you in any leisurely manner, and therefore I have waited until a moment when my affairs are somewhat more settled.

First, the matter of the translation itself. As a translation it is very exact, and despite one or two awkward moments the prose rhythm is good. The translator has not used colloquial English, but rather the special kind of slightly stilted English one is accustomed to seeing in transcriptions of 'important' foreign literature. ('Do not' for 'don't'.) I find that in this respect (for instance, 'bag' for 'tasje') the distinguished air of the translation actually does the story a service, by giving it a certain solemnity and the formal, 'classic' atmosphere one generally associates with masterpieces. As indeed this story is. I find it absolutely remarkable. Perhaps you have become used to hearing it praised by Dutch readers, but I hope you will accept a fresh and sincere homage. It is not only the best contribution to the review in question, but it is one of the most memorable novellae I have read anywhere.

I should be very eager to meet you in case you ever come to Paris or if we ourselves are ever in Groningen, for some day we hope to tour that region. Thank you very much for the kind things you said in your letter to my husband about my article on Wilhelm Reich. As you may have gathered my field is social pathology and I am particularly interested in charismatic lead-

ers, non-certifiable aberrations, and associated phenomena on the psychopathic borderline.

Yours sincerely,
Ethel Kousbroek

[In handschrift Kousbroek] Beste groeten, Rudy Kousbroek

[In handschrift Hermans] beantwoord 1 jan 64 (gedat 3 1 dec)¹

1 Niet teruggevonden.

Dear Mr. Hermans,

I was very sorry that you were not able to come to Paris as you intended last year. I should have liked to meet you.

As it turns out, we shall be in Holland to pick up our daughter, who is spending her vacation there, as from September 1st. It was our plan to drive with her up to the Northern Provinces and tour Friesland and Groningen, during the first ten days of September or thereabouts. In case you are in Groningen during that time, and if you are not too busy with the opening of the school year, perhaps we can have a drink together.

Sincerely yours,
Ethel Kousbroek

[In handschrift Kousbroek] Beste groeten, en hopen op deze ontmoeting in september, Rudy K.

Zeer geachte Mevr Kousbroek,
Wij zouden het erg prettig vinden U en Uw man in Groningen te ontmoeten, als het mogelijk is. Maar wij zijn helaas bezet van 15-30 aug en van 4-8 sept. Hopelijk bent u tussen of na deze periode bij ons in de buurt.

Het heeft, zie ik, ruim een maand geduurd voor ik uw brief beantwoord – wij waren op reis in Tsjecho-Slowakije. Wij zijn niet tot de volksdemocratie bekeerd.

Onze hartelijke groeten aan U beiden en, neem ik aan, tot ziens.

Uw W.F. Hermans

Ethel Portnoy aan Willem Frederik Hermans, 25 augustus 1964

Dear Mr. Hermans,

Thanks very much for your letter of August 13th, in which you mention the dates you will probably be in Groningen.

It turns out that we shall be passing through that city on the 9th or 10th of September, coming from the direction of Terschelling, so that we shall be able to meet you after all.

We are very much looking forward to it.

Sincerely,

Ethel Kousbroek

Beste Willem Frederik,

Hierbij een stuk over oude auto's¹ zoals ik beloofde te zullen sturen. Er is tot mijn verdriet door de redactie van het blad hier en daar in de tekst geknoeid, maar mijn houding tegenover het onderwerp is er daarom nog wel uit te halen, neem ik aan.

Ik kan je wel vertellen dat ik geïmponeerd was door *Mandarijnen op zwavelzuur*, waarvan de inhoud, met uitzondering van een enkel stuk dat ik al in de tijdschriftversie kende, nieuw voor mij was. Er zou een heleboel over te zeggen zijn, wat ik overigens niet ongevraagd zal doen, en ook maakte het mij nieuwsgierig naar wat nu de reacties op de publicatie waren of liever gezegd de uitwerking ervan. Bedroefd niet in het register te staan was ik nauwelijks, ik had meer het gevoel te laat gekomen te zijn om mee te kunnen in een vliegtuig waarvan men later hoort dat het is neergestort en verbrand.

Wij hadden een memorabele avond in Groningen en niet alleen omdat we echte koffie kregen, een zeldzaamheid in Holland, het zou mij niet verbazen als jullie adres aangegeven was met een rood vlaggetje op de kaart van Nederland die zich in een van de ondergrondse vertrekken van het hoofdkwartier van Nestlé in Zwitserland bevindt, zoals de kaart van de Sovjet Unie in het Pentagon.

Nogmaals bedankt voor jullie gastvrijheid, het zou ons werkelijk plezier doen jullie hier te zien, laat het ons weten wanneer daar kans op is, dan mesten wij het kalf. Met beste groeten,

Rudy K.

[In handschrift Portnoy]

Dear Willem Frederik Hermans

Thank you again for a very pleasant evening. Your suggestion to visit the museum at Assen was very useful. About those veen-lijken you mentioned: we were most impressed by the strangled girl and in particular by her tuft of red hair which the curators had so tidily washed. The coincidence that the other two individuals recovered also had red hair (although hardly significant from a statistical point of view) would seem to bear out Frazer's opinions about the sacrifice of redheads. However before jumping to any conclusions it would be interesting to know the hair-color of the Danish veen-lijken and the degree of redness of all native Frisian heads during the past few centuries.

I was going to ask if there were any red hair in your family, but Rudy tells me you are not from the North of Holland. I really enjoyed meeting you and I hope we can meet again some time – maybe in Paris one of these days.

With best wishes,
Ethel Kousbroek

1 'Komt Talbot terug? "Nee," zegt Rudy Kousbroek.' In: *De Auto*, 14 augustus 1964. p. 812-815.

*Rudy Kousbroek aan Willem Frederik Hermans, 29 december 1964
(briefkaart)*

Veel dank voor *Kerstvertellingen*¹ en beste wensen voor 1965
Ethel, RK

¹ Wellicht *Kerstvertellingen* van Selma Lagerlöf. Maar Hermans waardeerde Lagerlöf niet.